

XVIII ASIRDA PRUSYA DEVLET KAPİTALİZMİ VE TEŞVİKİ SANAYİN BERLİN- DEKİ TESİRLERİ

Avrupada ilk kapitalizm tarihi bugün kendilerine bir fabrika sanayii kurmak isteyen memleketler için çok enteresandır. Hattâ yakın şark için : bir çok hususlarda benzer vaziyetler göstermesi ve benzer işler görülmesi itibarile 18 inci asırda Prusya sanayi tarihi kadar istifadeli ve öğretici olabilecek başka bir sanayi tarihi daha bulunamaz, denebilir.

Prusyada ilk kapitalizm'e dair malûmatı biz Prusya devlet arşivinin "Acta Borussica,, adlı büyük mikyastaki neşriyatına ve bundan maada Schmoller'in, Hintze, Wiedfeldt, Lenz, Unholtz gibi âlim ve tarihçilerin hususî tetkiklerine medyunuz.

Son zamanlarda Dr. Hugo Rachel "Berlin'in ilk kapitalizm devrindeki ökonomik hayatı, 1931,, başlığı altında bu eski tetkikleri gayet güzel bir kitap şeklinde toplu olarak neşretmiştir. Bu esere dayanarak yazılan aşağıdaki yazılar yalnız Berlin'in o zamanki iktisadî hayatına dairdir.

Brandenburg = Preussen 18 inci asırda henüz küçük bir devlet ve fakir bir memleketti.

17 inci asrın fena harp seneleri köylü ve şehirliyi fakirleştirmişti; köylülerin hemen hemen hepsi okuma yazma bilmez, el işçileri de maddeten ve manen lonca an'anelerinin sıkı bağları altında

ezilir bir halde idiler. Büyük Friederich'in vefatında bütün memlekette henüz şose namına hiç bir şey yok, hükümet merkezi olan Berlinde bahar makinesi dahi mevcut değildi. Tenevvür devrinin kültür hareketi ancak münevver tabakanın dar bir kısmını sarmıştı.

1776 senelerinde memleketin en büyük şehrinin iki büyük gazetesi olan "Vossische Zeitung," ve "Spencersche Zeitung," günde 2000 ve 1780 nüsha çıkartıyorlardı.

Bu vaziyette sanayileşmeye ancak dahili küçük bir piyasa teka-bül edebilirdi. Çiftçilerin ihtiyacı henüz mahdut ve satın alma kuvvetleri çok azdı; el san'atları erbabı ise bütün yeni makinelerin ve bunlarla istihsal edilen malların muhalifi idiler. Büyük gelirler ancak kralın sarayına ve saraya mensup asillere ve en yüksek memurlara münhasırdı; mamulata olan büyük mikyasta talep ancak ordu ihtiyacı için vakidi.

Askerî ve lüks eşya sanayii bu sebepten memleketin en eski büyük sanayiini teşkil etmektedir; sanayileşme: silâhların, barutun, askerî çuhanın ve uniforma sırmalarının, ağır ipekli kumaşların, kıymetli tezyinat eşyasının, sanatlı bir surette şekil verilmiş ve furça ile boyanmış porsilenleri kitlevi bir tarzda imal olunmasile başlıyor.

Geniş bir halk kitlesinin ihtiyaçlarını temin edecek ilk büyük sanayi olan pamuk sanayiinin, memlekette eskiden mevcut yün ve keten el dokumacılığına karşı yabancı memleketlerden gelecek bir ham madde ile tehlikeli bir rekabet teşkil edeceğinden korkularak, 1740 senesine kadar devlet tarafından mücadele ve men edildiğini görüyoruz.

Ordu levazımı sanayiinin başlangıçları büyük Freiderich'in tahta çıkmış olduğu 1740 tarihinden evvele düşer.

Berlin üniforma sırması fabrikası 1686 da kurulmuş, büyük çuha manufaktür'u 1713 te, barut imali 1717 de, silâh fabrikaları Spandau ve Popdam'da 1722 de tesis edilmiş ve başlamıştır.

Halbuki lüks sanayiın zuhuru hemen hemen tamamen kral Büyük Friederich zamanındadır. İpek sanayii Büyük Friederich'in en fazla sevdiği sanayi şubesi olup onun için büyük fedakârlıklar etmiştir.

İki hususî müteşebbisin büyük zararlara duçar olduğu Berlin porslen fabrikasını 1763 de devlet namına satın almış ve mezkûr fabrika bugün dahi fevkalâde bir inkişaf arz etmektedir.

Prusyada bu, devrin iki büyük kralı tarafından sanayi politikasında güdülen maksatlar gibi gidilen yollar da birbirinin aynı değildi.

Birinci Friedrich Wilhelm (1713-1740) tasarrufu seven bir adamdı; sanayi kurumlarında acemilik parasını hususî müteşebbislere veririr; sonra ordu ihtiyacatını iktisadî vaziyetleri kuvvetli devlet müessesilerine temin ettirirdi.

Berlin'in Lagerhaus adlı büyük yün sanayi müessesesi 1713 tarihinde saray maliyecisi, umumî vergi mültizimi (bilâhare nazır olan) von Kraut tarafından hususî olarak kurulmuş; 1723 de Kraut'ın ölümünden sonra varisleri sade fabrikayı terk etmekle değil vaktile kumaş alıcısı sıfatile aldatıldığını iddia eden krala, üste de 40.000 Tüaler (60.000 Türk lirası) geri ödemek mecburiyetinde bırakılmışlardır. Görülüyor ki bu fabrika bu suretle çok ucuz olarak devlet eline geçmiş oluyor.

Berlinde uniforma sırması fabrikasını (altın ve gümüş manifaktürü) de 1686 da kraut kormuş ve ondan sonra bir çok seneler hafi ticari müşavir Schindler in malı olarak kaldıktan sonra sahibi elinden 1737 de cebirle satın alınmış ve yalnız kıralca münasip görülmiyen boş fabrika binası Schindler e bırakılmıştır. Bu suretle ucuz olarak ele geçirilen bu iki devlet müessesesi hafi müşavirlerden mürekkep olan bir komisyonun idaresi altında evvelki kadar inkişaf edememiş; her ne kadar teknik cihetinden iyi işlemişlerse de, ökonomi bakımından verimleri azalmağa başlamıştır. Bunun üzerine büyük friedrich bu fabrikaları tekrar hususi ellere vermeğe karar vermiştir. Sırma fabrikası 1763 de ve yün fabrikası da 1764 de bir müteşebbüse kiraya verilmiştir; sonra bu her iki kiracının varisleri zamanla bu fabrikaların asıl sahipleri olmuşlardır; ve bundan sonraki senelerde her iki fabrika en yüksek inkişaf derecesine varmışlardır; yün fabrikası iş genişliğini iki katına çıkardığı gibi sırma fabrikası da 1798 de 1000 den fazla adam kullanmakta idi.

Şimdi bahsettiğimiz gibi devlet fabrikalarından alınan fena netice ve tecrübeler büyük friedrichi sanayi politikasında babasının takip ettiğinden başka bir yola sevk etmiştir. Büyük friedrich fiskal sebeblerden dolayı devlet ticaret monopollerine pek büyük ehemmiyet vermiş 1767 da tütün ve 1781 de kahve için yeni inhisarlar tesis etmiştir. Deniz aşırı ticareti içinde 1772 de "Königliche Seehandlungs - Societät „ adlı bir devlet müessesesi kurmuşdur ki bu sonra 19 cu asırda prusya devlet bankasına çevrilmiştir. 1765 de hükümet tarafından ticari senetler - ipotek - banknot muameleleri ile meşgul olan "Königliche Bank „ adlı bir banka kurdurmuşdurki 1846 da prusya bankasına çevrilmiş

ve bundan da 1875 de Alman "Reichsbank" ı meydana gelmiştir. Fakat friedrichin fikrinde : Teşebbüs hevesi ve teknik iktidar hususî şahıslar tarafından inkişaf ettirilmelidir. Büyük friedrich sanayi kurmak isteyen hususî müteşebbüslere yardım etmeğe daima hazırdı. Yalnız bir hususî fârikayı devlet namına satın almışdırki oda, 1763 de, Berlin porslen manifaktürüdür. Buda harpte devlete büyük hizmetler gören müteşebbüs Gotzkowski yi ekonomik yıkımdan kurtarmak kasdile yapılmıştır.

Bu şubeyi bundan sonra friedrich ekonomi siyasasının bütün tedbirleriyle koruyarak san'at sahasında olduğu kadar rentatiltisini de yükseltmiştir.

18 inci asırda prensler absolutizminin senayi yetiştirmek ve büyötmek uğrunda kullandığı ekonomi siyasası vasıtaları çok muhtelif idi. İcap eden yerlerde hususî müteşebbüslere devlet müesseseleri tarafından ucuz iş kuvvetleri veriliyordu; meselâ Prusyada Spandau da kürek hapishanesinden, Berlin de Arbeits-haus dan ve Potsdamdaki yetimhaneden insanlar gönderilir, hatta pazar kadınları ve dükkanlarda işsiz oturan satıcı kadınlar dokuma haneler için egirmeğe, bükmeğe mecbur edilirdiler; egirme makinesinin çıkması ile kadın egiricilere olan fevkalade talep nihayet bulunmuştur.

Fakat devlet müesseselerinden mütehassıs amele temini kabil olamıyor; prusya kırılları bu türlü mütahassıs ameleleri yabancı memleketlerden getirmeğe uğraşıyorlardı. Bu sebepten o sıralarda bilhassa Fransadan, Holanda, İsviçre ve batı Almanyanın kaçan dinî ve siyasî mücrimlere itibar fazla idi. Bunların ekserisi iyi öğretilmiş ve tahsil görmüş iş kuvvetleri ve itimada değer karakterli insanlar idi. Bu sebepten 18 inci asırda Berlin senayi müteşebbüslerinin heman heman yarısını Fransız protestanları teşkil ediyordu.

Müteşebbis, usta ve işçi olarak gelen bu mülteciler ince yün dokumacılığı ve bir çok ipek işçiliği, şerit ve kordelâ dokumacılığı çorap örücülüğü, islâh edilmiş boyacılık, yazma ve basmacılık; göderi eldiven imali, dıvar kâğıtları, mücevherat ve galanteri eşyası imali gibi daha bir çok diğerkarifetleri ve yeni imalat tekniğini geri kalmış memlekete getirdiler. Bir zamanlar her dördüncü Berlin'li Fransız kolonisinden idi; bu muhacirlerin ahfadı bugün bile eski Fransız adlarını taşırlar ve eski aile anana ve hatıralarını muhafaza etmektedirler. Fakat çokdanberi sadık Almanlar sırasına geçmişlerdir.

Diğer mütehassıs ameleler ise pirimlerle kandırılır: Kral onların nakil ve yol masraflarını verir, onlara ev ve bahçe verir ve hattâ çok çalışkanlarına ve büyük işler görenlere senelerce tekaüdiye verdirirdi.

Müteşebbüslere ise arazi verilir, fabrikalarını inşa için malezme verilir veya devlete ait binalardan fabrika yapmak üzere yerler verilirirdi.

Çorapçı ustalarına, çorap örmeğe mahsus aletler hediye olarak verilir, bazı müteşebbüslere de kralın manufaktür hazinesinden binlerce Taler avans verilirdi; avansların bazısı batır bazılarında geri istenmezdi.

Bu kabilden olarak deri fabrikatörü "Todt", e 1750 senesinde verilen 5000 Thaler 1760 deki iflâsla gaip olmuş, pamuklu basma fabrika torları "Poilblanc, Becker ve Kubasek ve co. sırasile 1200, 2000 ve 4000 Thaler almışlar, kadife fabrikatörü David Hirsch 1743 de 8000 Thaler, ipek fabrikatörleri Schütze, Beruhard, Girard ve Michelet, Gotzkovski sırasile 7000, 7000, 14000 ve 18000 Thaler, basma fabrikatörü Muicksch 1746/7 de 13500 Thaler (bu para 1743 deki iflasla batmış), ipek fabrika törü Marcus 25000 Thaler almış (1804 de iflasla batmış), divar kâğıdı fabrikatörü Wessely 15000 Thaler almış (1805 de iflâs ederek batmış), Potsdam da deri fabrikatörü Fullmann 21000 Taler, kâğıt fabrikatörü Dubois 1781 senesinde 36800 Taler. almış, az bir muvaffakiyet vaid eden saat fabrikasına ise kral Friedrich bir kaç seneler zarfında ceman 104000 Taler (Türk lirası 156000) sokmuştur. Bu tahsis olunan paraların yanında da bir çok vergi tenzilatı ve muafiyetleri de vardır; daha henüz petrol ve maden kömürünün mahrukât vasıtası olarak kullanılmağa başlanmadığı zamanlarda krallık ormanlarından mecanen verilen odunlarda mühim miktarda Subvention demekdi. Bu doğrudan doğruya yapılan muavenetlere bilvasıta iktisadî seyaset yolile yapılan devlet yardımlarını da ilâve etmek lâzımdır. Bazı müesseselere devletin bir kısmında veya teknil devlet sahasında imalât inhisarı veriliyordu. Meselâ kadife fabrikatörü Hirsch e 1730 da, Wegely nin yün fabrikasına 1764 de (yüne ipek parlaklığı vermek için), 1753 de deri fabrikatörü Schneider e, Damm a, Splittgerber firmasının şeker imalâtına 1752, 1764, 1773, 1779 da monopol hakları verilmişti. Devlet fabrikaları olan sırma ve porselen fabrikalarında monopolları vardı.

Heman heman her fabrikatör dahili piyasada çok kere kıymetin

% 25, 30, 50 si nisbetinde yüksek idhalât gümrükleri vasıtasile himaye görüyordu; ipek ve şeker senayiinde ihracat pirimleri de veriliyordu. İmalât temin edilüp bütün vasıtalarla dahili piyasada az çok gözükmeğe ve muamele görmeğe başlar başlamaz ecnebi rekabeti derhal ve kuvvetle bertaraf edilirdi; derhal bir idhalat yasası tatbik olunurdu. Bu tedbiri büyük friedrich bilhassa hükümet hayatının son senelerinde çok sever olmuştu. Böyle idhalat yasakları 18 inci asırda Prusyada yünlü mallar, yünlü karışık mallar ve elbiseler, ipekli ve yarı ipekli mallar, kadife ve pazen, ipek şeritler ve dantelalar, iplik ve düymeler, fötr ve hasır şapkalar, deri, deri eldivenler, ayakkabılar ve terlikler, saatler, ve kıymetli maden mallar, cam ve ayna, toprak eşya ve fayanslar, doğramacı mamulâtı, iyi mumlar ve tasfiye edilmiş şeker üzerine konmuşdu.

Böyle kuvvet vasıtalarile bir mala mahrac bulunamaz yahut yıkılan bir müessesenin malları sürülemyerek depolarında birikirse gülünç çarelere baş vurulur, tüccar bu malları satın almağa mecbur edilirdi. Bu suretle arasına pazen deri, şeker, ve sık sık ipekli mallar ve daha fazla da krallığın porselen malları cebren istihlâke sevk edilirdi. Malın cinsinin iyiliği ve fiyatının ucuzluğu sayesinde piyasayı kazanmak meselesinin artık izlerine bile tesadüf edilmez olmuşdu.

Böyle azimkâr bir teşviki senayi neticesinde, bilhassa büyük Friedrich in hükümeti zamanında sınaî kurumların pek çoğaldığına fakat bunlardan bir çoklarının mahv olduğuna hayret etmemelidir. Müessisler bazan eyi teknikci edilir fakat ticaretten anlamazlardı; bazanda kendilerinin değil yalnız kralın sermayesini tehlikeye koyarak iş görmek isteyen bir takım avanturiyelerden ibaretdiler. Kral birinci Friedrich Wilhelem hesabını iyi bilir bir zat olduğundan oldukça az zarar etmişti; fakat büyük Friedrich hislerine göre hareket ederek Manüfaktür'e tahsis ettiği "Fond" u ince hesaplarla eyi kullanacak yerde tehlikeli Eksperiman lere kalkışmıştır. Halbuki dakik kalkulation yapmadan senayi kurmağa teşebbüs etmemelidir. İş kuvvetleri meselesi çok kere ciddi telâkki edilmemiş bükücü ve dokuyucuların sefaleti darp mesel hükmüne geçmişti; isyanlarla bu vaziyetlerini değiştirmeye uğraşmışlar fakat ön ayak olanlar yakalanmış ve cezaya çaptırılmışlardı. İş kuvvetlerinin meslek tahsili namına hemen hemen hiç bir şey yapılmıyordu; 18 inci asırda san'at mektepleri ve kitapları yoktu.

Çorap örgücülüğü gibi bazı san'atlar işçi yetişdimedikleri için çok fena bir vaziyete gelmişlerdi; mensucat senayiindeki iş kuv-

vetlerinin kıymetsizliği yüzünden İngiliz, Fransız, İsviçre mallarının nefasetine erişilemedi. Diğer taraftan bazı münferit fabrikatörlerin şahsi meziyet ve kabiliyetlerinin tesirile yüksek *Qualité* lerde imalât yapılmıştır; bu meyanda adı geçen yün dokumacısı (1743) Johann Georg Wegely, çorap örücüsü Hildebrand, (1819) toprak eşya ve çini sobacı Feilner (1839) dirki bunların üçüde kral himayesi ve muaveneti ile yükselmemiş olan müteşebbislerdir!

Nakdi hediyeler ve daimi himaye gümrükleride sanayie pek nadir olarak saadet ve bereket getirmiştir; sun'î vasıtalarla kurulan ve yapılan şey, rekabetin serin rüzgârı ve ekonomik buhranların furtunaları karşısında dayanamaz yıkılır. Acaba Berlin bu yeni senayi şubeleri için muvafık bir kurum yerimi dir? Diye soran bile olmamıştır; Berlin şehrinin oldukça iyi su yolları rabıtası bulunmakla beraber kâfi derecede muharrik kuvvet kaynaklarına malik değildi. Bundan mada hükümet merkezi olan ve büyüyen bir şehirde amele ücretleri nisbeten yüksek olur. Komşu Saksonya hemen hemen her şubede Berlinden daha ucuz mal arz edebiliyordu. Bu vaziyette 18 inci asır ve bilhassa büyük Friedrich senayi politikasının muttarıd ve müemmen olmayan muvaffakiyetler meydana getirmesi pek tabii olarak karşılanır.

Vaktile teşvik ve tercih olunan mensucat senayii bugün artık Berlinde heman heman tamamen ortadan gaip olmuştur; ipek sanayii ise büsbütün kalkmıştır; Berlin'in bugün büyük mikyasta arz etmiş olduğu senayi şubeleri olan makina inşaatı, kimya senayii, hazır elbise ve çamaşır imalâtı, kitap baskı ve neşri ise himaye asrında değil liberalizm asrından doğmuştur. Bunlar devlet hazinesinden avanslarla ve himaye gümrükleri, ihracat primleriyle değil, yüksek teknik kabiliyet ve emekler ile, dikkatli Kalkulation, eyi yetiştirilmiş mühendislerle ve yüksek ücretli işçiler sayesinde yükselmişlerdir.

İlk kapitalizm devrinden kalup elyevm yaşar bir halde göze çarpan ve şöhreti olan bir fabrika varsa oda 180 senelik devlet porselen Manufaktur' i dirki varlığını imalât inhisarına ve himaye gümrüklerine devlet himayesine, mallarının cebri satın alınması tedbirlerine değil mallarının teknik ve güzel san'atlar bakımından nefaset ve muvaffakiyetine medyundur.

Prof. Dr. GERHARD KESSLER

(*Türkçeye çeviren: HİKMET SOMAY*)